

DARIUSZ KWIATKOWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny

ORCID: 0000-0002-8014-0016

Anamnetyczny wymiar liturgii Triduum Paschalnego w tekstach Mszału rzymskiego

The Anamnetic Dimension of the Liturgy of the Holy Triduum in the Texts of the Roman Missal

Abstract

This article presents the anamnetic dimension of the liturgy of the paschal mystery of Christ, which takes place during the Holy Triduum. In order to achieve the main goal, the author was using the method of liturgical hermeneutics and the critical-practical method. The most important source of the study are the prayer formulas contained in the Roman Missal. Referring to the liturgical texts contained in the Roman Missal, this article presents the liturgical *hic, nunc* and *hodie* of the paschal mysteries. The liturgical anamnesis unites all the celebrations of the Paschal Triduum. In this case, we can speak of one celebration, which is spread over time. The Triduum Sacrum is a kind of triptych, that is to say, three different paintings. To see and understand the meaning of this triptych, each painting should be viewed together with the other two. The Liturgy of the Easter Triduum presents the Last Supper, where Christ instituted the sacraments of the priesthood and the Eucharist. Then the passion and death on the cross, resting in the tomb, and finally, the resurrection of Christ. This article shows that the Passover of Jesus, that is, His passage from death to life, is not only a pious recall of the facts of salvation history, but their actual sacramental presentation. Therefore, everyone can always immerse themselves in the mystery of Christ's paschal mystery and enjoy its saving fruits.

Keywords: anamnesis, paschal mystery, liturgy, Mass of the Lord's Supper, Liturgy of the Friday of the Lord's Passion, Easter Vigil, Easter Sunday of the Lord's Resurrection, salvation, life, light.

Abstrakt

Artykuł przedstawia anamnetyczny wymiar liturgii misterium paschalnego Chrystusa, które uobecnia się w czasie Triduum Paschalnego. W celu zrealizowania postawionego celu badawczego posłużono się metodą hermeneutyki liturgicznej oraz metodą krytyczno-praktyczną. Podstawowym źródłem opracowania są formuły modlitewne zawarte w Mszałe rzymskim. Odwołując się do tekstów liturgicznych zawartych w Mszałe rzymskim, artykuł ukazuje liturgiczne *hic, nunc i hodie* wydarzeń paschalnych. Liturgiczna anamneza jest spoiwem łączącym wszystkie celebracje Triduum Paschalnego. W tym przypadku można mówić o jednej celebracji rozłożonej w czasie. *Triduum Sacrum* przedstawia swego rodzaju tryptyk, czyli trzy różne obrazy. By jednak zobaczyć i zrozumieć sens tegoż tryptyku, każdy obraz należy oglądać razem z dwoma pozostałymi. Liturgia Triduum Paschalnego uobecnia najpierw Ostatnią Wieczerzę, gdzie Chrystus ustanowił sakramenty kapłaństwa i Eucharystii, następnie mękę i śmierć na krzyżu, spoczynek w grobie i w końcu zmartwychwstanie Jezusa. Artykuł pokazuje, że Pascha Chrystusa, czyli Jego przejście ze śmierci do życia, nie jest tylko pobożnym wspomnianiem faktów z historii zbawienia, ale ich rzeczywistym uobecnieniem w formie sakramentalnej. Dzięki temu człowiek każdej epoki może zanurzyć się w tajemnicy misterium paschalnego Chrystusa i korzystać z jego zbawczych owoców.

Słowa kluczowe: anamneza, misterium paschalne, liturgia, Msza Wieczerzy Pańskiej, Liturgia Męki Pańskiej, Wigilia Paschalna, Niedziela Zmartwychwstania, zbawienie, życie, światło.

W Ogólnych normach roku liturgicznego i kalendarza rzymskiego czytamy:

Ponieważ dzieło odkupienia ludzi i doskonałego uwielbienia Boga Chrystus dokonał przez paschalne misterium swojej błogosławionej Męki, przez które umierając zniweczył naszą śmierć i zmartwychwstając przywrócił nam życie, święte Triduum Męki i Zmartwychwstania Pańskiego jaśniej jako szczyt roku liturgicznego. Takie znaczenie, jakie niedziela ma w tygodniu, uroczystość Wielkanocy ma w roku liturgicznym¹.

Triduum Paschalne, święto wszystkich święt, rozpoczyna się Mszą Wieczerzy Paschalnej celebrowaną wieczorem w Wielki Czwartek, a kończy się II nieszporami niedzieli wielkanocnej. W cele doprecyzowania terminologicznego pojęcia „Triduum” należy zwrócić uwagę, że podkreśla ono ciągłość zbawczych wyda-

¹ Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza. 1986, nr 18. W *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*. 1986. Poznań: Pallottinum, [68].

rzeń uobecnianych w liturgii Kościoła. Pośród tych wydarzeń należy wymienić: mękę, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa lub mękę w powiązaniu ze śmiercią, zstąpienie do Otchłani oraz zmartwychwstanie. W celebracji Triduum Paschalnego nie chodzi o wyliczanie dni czy godzin, lecz o kolejne fazy misterium paschalnego, czyli najważniejszych wydarzeń zbawczych dokonanych przez Chrystusa.

Celem artykułu jest ukazanie anamnetycznego wymiaru liturgii misterium paschalnego Chrystusa². Odwołując się do tekstów liturgicznych zawartych w Mszału rzymskim, postaramy się ukazać liturgiczne *hic, nunc i hodie* wydarzeń paschalnych. Celem opracowania będzie także ukazanie jedności celebracji Triduum Paschalnego rozłożonej w czasie³. Tę jedność w ciekawy sposób tłumaczy Vincent Ryan: „Wielkanocne Triduum możemy porównać do tryptyku. Trzy obrazy – każdy przedstawia część sceny i razem stanowią całość. Każdy obraz jest sam w sobie całością, ale powinno się oglądać go razem z dwoma pozostałymi”⁴. W ten sposób liturgia uobecnia najpierw Ostatnią Wieczerzę i ustanowienie sakramentów kapłaństwa i Eucharystii, następnie mękę i śmierć na krzyżu, spoczynek w grobie i w końcu zmartwychwstanie Jezusa. Artykuł pragnie pokazać, że Pascha Chrystusa, czyli Jego przejście ze śmierci do życia, nie jest tylko pobożnym wspomnianiem faktów z historii zbawienia. Św. Augustyn pisał, że od momentu, w którym Jezus umarł za nasze grzechy i zmartwychwstał dla naszego usprawiedliwienia, w Jego męce i zmartwychwstaniu na zawsze zostało uświęcone (konsekrowane) nasze przechodzenie ze śmierci do życia⁵.

W celu zrealizowania postawionych celów badawczych zostanie użyta metoda hermeneutyki liturgicznej oraz metoda krytyczno-praktyczna. Podstawowym źródłem niniejszego artykułu są formuły modlitewne zawarte w Mszału rzymskim.

² Anamnetyczny wymiar roku liturgicznego ukazywało wielu autorów. Niewątpliwie mistrzem i prekursorem był Odo Casel i jego dzieło: *Misterium świąt chrześcijańskich*. (Modlitwa Kościoła 9). Tłum. Arkadiusz Ziernicki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 2007. W polskiej literaturze ukazały się również dwie ważne pozycje: Waldemar Jan Pałęcki. 2006. *Rok liturgiczny Paschą Chrystusa. Misterium roku liturgicznego według Odo Casela OSB (1886–1948)*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu; Daniel Brzeziński. 2010. „*Chrystus wczoraj i dziś, i na wieki*”. *Anamnetyczny wymiar roku liturgicznego*. Toruń: Bernardinum. Monografie te ukazują całość roku liturgicznego jako uobecnienie zbawczego misterium Chrystusa w czasie, nie wydzielając w sposób szczególny Triduum Paschalnego.

³ Por. Grzegorz Ryś. 2005. *Mandatum. To czyńcie na moją pamiątkę (J 13,1-20)*. Kraków: Wydawnictwo eSPe, 43–45.

⁴ Vincent Ryan. 2000. *Wielki Post i święte Triduum* (Modlitwa Kościoła 3). Tłum. T. Lubowicka. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów, 77.

⁵ Zob. Augustyn. *Epistula 55,2*; cyt. za: Gianni Cavagnoli. 1994. La celebrazione pasquale nella rinnovata liturgia romana. Analisi della struttura rituale. W *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale. I. Il Triduo oggi e il Prologo del Giovedì santo* (Quaderni di Rivista Liturgica. Nuova Serie n. 9/1). Red. A. Catella, G. Remondi, 95. Torino: Editrice Elle Di Ci.

Z powodu ograniczeń ramowych perykopy biblijne proklamowane podczas poszczególnych celebracji będą jedynie tłem, które lepiej pozwoli zrozumieć teksty eucharystyczne. To samo ograniczenie powoduje, że nie będą omawiane modlitwy brewiarzowe.

1. Msza Wieczery Pańskiej uobecnieniem ustanowienia Eucharystii i kapłaństwa

Ja otrzymałem od Pana to, co wam przekazuję, że Pan Jezus tej nocy, kiedy został wydany, wziął chleb i dzięki uczyniwszy połamał i rzekł: „To jest Ciało moje za was wydane. Czyńcie to na moją pamiątkę”. Podobnie skończywszy wieczerzę, wziął kielich, mówiąc: „Kielich ten jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej. Czyńcie to, ile razy pic będziecie, na moją pamiątkę”. Ilekroć bowiem spożycie ten chleb albo pijecie kielich, śmierć Pańską głosicie, aż przyjdzie (1 Kor 11,23-26).

Fragment Pierwszego Listu św. Pawła Apostoła do Koryntian jest punktem wyjścia do ukazania anamnetycznego charakteru liturgii Mszy Wieczery Pańskiej⁶. Wieczorna liturgia Wielkiego Czwartku uobecnia pod osłoną znaków wydarzenia, które dokonały się w Wieczerniku. W trakcie pożegnalnej wieczerzy (Ostatniej Wieczerzy) spożywanej ze swoimi uczniami Jezus ustanowił sakramenty Eucharystii i kapłaństwa. Chciał, aby Jego ofiara, która dokonała się na krzyżu, została utrwalona i była uobecniata w sakramentalnych znakach. Przypomina o tym mszalna modlitwa zwana kolektą: „Wszechmogący, wieczny Boże, obchodzimy pamiątkę najświętszej Wieczerzy, podczas której Twój Jednorodzony Syn mając się wydać na śmierć pozostawił Kościołowi nową wiekuiącą Ofiarę i Ucztę swojej miłości”⁷. Trzymając się zasady: *lex orandi=lex credendi*, słowa kolekty znajdują swoje odzwierciedlenie w nauczaniu Kościoła. W soborowej konstytucji liturgicznej *Sacrosanctum Concilium* czytamy:

Nasz Zbawiciel podczas Ostatniej Wieczerzy, tej nocy, której został wydany, ustanowił eucharystyczną Ofiarę swojego Ciała i Krwi, aby w niej na całe wieki, aż do swego

⁶ Oczywiście można również odwołać się do Ewangelii synoptycznych, w których znajdujemy opis Ostatniej Wieczerzy i ustanowienia Eucharystii: Mt 26,26-29; Mk 14,22-25 i Łk 22,14-20. Wybrano tekst Pawłowy, ponieważ powszechnie uznany jest za najstarszy tekst mówiący o ustanowieniu Eucharystii.

⁷ *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*. 1986. Poznań: Pallottinum (dalej: MRP), 127.

przyjścia, utrwalić ofiarę Krzyża i tak powierzyć Kościołowi, umiłowanej Oblubienicy, pamiątkę swej męki i zmartwychwstania, sakrament miłosierdzia, znak jedności, więź miłości⁸.

Z anamnezy kolekty Mszy Wieczerzy Pańskiej wynika, że istnieje nierozdzielny związek pomiędzy Eucharystią i miłością. Msza św. jest sakramentem uobecniającym „tu” i „teraz” zbawczą miłość Chrystusa. Ona stanowi dar, jaki Chrystus czyni z samego siebie, objawiając tym samym nieskończoną miłość Boga do każdego człowieka (por. J 15,13). W Eucharystii Chrystus ukazuje w sposób szczególny prawdę o miłości, która jest istotą natury Boga⁹.

W darze Eucharystii Chrystus przekazał Kościołowi nieustanne uobecnianie tajemnicy paschalnej, której istotnym elementem jest Jego męka i śmierć na krzyżu. Św. papież Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia* podkreśla, że w Eucharystii została ustanowiona „tajemnicza równoczesność między tamtym Triduum i wszystkimi mijającymi wiekami. Wydarzenia paschalne, uobecnianie we Mszy Świętej, mają niezmierną «pojemność» i obejmują całą historię, ku której skierowana jest łaska zbawienia”¹⁰. W liturgii eucharystycznej w aklamacji anamnetycznej zgromadzeni wierni odpowiadają lub śpiewają: „Głosimy śmierć Twoją, Panie Jezu, wyznajemy Twoje zmartwychwstanie i oczekujemy Twego przyjścia w chwale”¹¹. W tych słowach wyraża się istota każdej Eucharystii, która uobecnia śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa, a także zapowiada Jego powtórne przyjście w chwale.

Anamneza jest obecna także w innych mszalnych modlitwach Mszy Wieczerzy Pańskiej. W modlitwie nad darami Kościół prosi Boga, aby dał mu godnie uczestniczyć w świętych obrzędach, ponieważ ilekroć w nich uczestniczy, sprawuje pamiątkę ofiary Chrystusa i spełnia się dzieło odkupienia¹².

Również Kanon rzymski ma swoje teksty własne na Mszę Wieczerzy Pańskiej, wskazujące na uobecnienie się misterium paschalnego Jezusa: „Zjednoczeni z całym Kościołem, uroczyste obchodzimy święty dzień, w którym nasz Pan Jezus Chrystus został za nas wydany (...)”¹³; „(...) On to w dzień przed męką za zbawie-

⁸ KL, nr 47; KKK, nr 1323.

⁹ Por. Benedykt XVI. 2007. *Posynodalna adhortacja apostolska „Sacramentum Caritatis”*. Poznań: Pallottinum, nr 1.

¹⁰ Por. Jan Paweł II. 2003. *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*. Poznań: Pallottinum, nr 6.

¹¹ MRP, 309*.

¹² Zob. MRP, 128.

¹³ MRP, 129.

nie nasze i całego świata, to jest dzisiaj, wziął chleb w swoje święte i czcigodne ręce (...)”¹⁴.

Również antyfona na Komunię wyraźnie wspomina wydarzenie Wieczernika: „To jest Ciało moje za was wydane; ten kielich jest Nowym Przymierzem we Krwi Mojej. Czyńcie to, ile razy spożywać będziecie, na moją pamiątkę”¹⁵.

Przytoczone teksty eucharystyczne są anamnezą nie tylko Ostatniej Wieczerzy, ale całego misterium paschalnego Chrystusa, które zawiera się w Eucharystii. Anamentyczny wymiar modlitw mszalnych wzmacnia słowo Boże proklamowane podczas Mszy Wieczerzy Pańskiej. Należy pamiętać, że konstytucja liturgiczna, mówiąc o obecności w liturgii, wskazuje także na Jego obecność w słowie głoszonym w czasie liturgii¹⁶, a papież Benedykt XVI mówi wprost o sakramentalności słowa Bożego¹⁷.

Śpiew przed Ewangelią przypomina nam nowe przykazanie ogłoszone przez Jezusa: „abyście się wzajemni miłowali, jak Ja was umiłowałem” (J 13,34). Te słowa wprowadzają w opis wydarzenia przedstawionego w Ewangelii, która ukazuje Jezusa obmywającego nogi swoim uczniom. Do tego wydarzenia nawiązuje obrzęd celebrowany po homilii w liturgii Wielkiego Czwartku, nazywany z języka łacińskiego *mandatum*, czyli przykazanie¹⁸. Nie chodzi tutaj tylko o powtarzanie tego, co uczynił Jezus, ale o symboliczne przedstawienie Jego czynu zbawczego. Chrystus przedstawia siebie samego jako sługę, który objawia ludziom miłość Boga Ojca. Jest to miłość zbawcza, która staje się udziałem każdego człowieka przez włączenie się w Chrystusa. Tylko w ten sposób człowiek będzie mógł służyć innym na wzór Jezusa. *Mandatum* jest odpowiedzią Kościoła na zbawczy czyn Jezusa Chrystusa utrwalony w Eucharystii na wszystkie wieki. Kościół celebrując zbawcze wydarzenia, jednocześnie w nich uczestniczy i na nie odpowiada. Odpowiedzią na miłość może być tylko miłość¹⁹.

Każda Eucharystia jest anamnezą gestów i słów uczynionych przez Jezusa w Wieczerniku. Msza Wieczerzy Pańskiej nie tylko przywołuje historyczne

¹⁴ MRP, 130.

¹⁵ MRP, 131.

¹⁶ Por. KL, nr 7.

¹⁷ Por. Benedykt XVI. 2010. *Posynodalna adhortacja apostolska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”*. Poznań: Pallottinum, nr 56. W kontekście Eucharystii papież mówi o sakramentalności słowa Bożego i jako jego pierwsze źródło wskazuje tajemnicę wcielenia: „Słowo stało się Ciałem” (J 1,14). To w tym momencie słowo Boże weszło w historię i w czas, objawiając tym samym Ojca i pełnię Bożego Objawienia. Sakramentalność słowa Bożego staje się zrozumiała poprzez analogię do rzeczywistej obecności Chrystusa pod postaciami chleba i wina w Eucharystii.

¹⁸ Zob. MRP, 127–128.

¹⁹ Zob. Dariusz Kwiatkowski. 2012. „Paschalny wymiar obrzędu Mandatum podczas Mszy Wieczerzy Pańskiej Wielkiego Czwartku”. *Liturgia Sacra* 40 (2): 343–355.

wydarzenie z Ostatniej Wieczerzy, ale także jest jego sakramentalnym uobecnieniem.

2. Wielki Piątek Męki Pańskiej – anamneza męki i śmierci Jezusa

Lecz on się obarczył naszym cierpieniem, on dźwigał nasze boleści, a myśmy uznali go za skazańca, chłostanego przez Boga i zdeptanego. Lecz on był przebity za nasze grzechy, zdruzgotany za nasze winy. Spadła nań chłosta zbawienna dla nas, a w jego ranach jest nasze uzdrowienie (Iz 53,4-5).

Fragment perykopy z pierwszego czytania wielkopiątkowej liturgii słowa Bożego dobrze wprowadza w klimat całej Liturgii Męki Pańskiej Wielkiego Piątku, która pod osłoną znaków uobecnienia mękę i śmierć Jezusa. Biblijne czytania stają się wielką anamnezą uobecniającą wydarzenia obejmujące czas od pojmania Jezusa aż do złożenia Go w grobie. Słowo Boże proklamowane podczas tej wyjątkowej liturgii stanowi najlepszy anamnetyczny komentarz do pozostałych obrzędów wielkopiątkowych.

Wielki Piątek był od początku dniem żałoby i postu. W *Pamiętniku Egerii* znajdujemy pochodzący z IV w. opis liturgii Wielkiego Piątku celebrowanej w Jerozolimie. Według tego starożytnego świadectwa w tym dniu wierni udawali się na Golgotę, gdzie biskup ukazywał krzyż do uczczenia. Podchodzono do krzyża i każdy najpierw dotykał go czołem i oczami, a następnie całował²⁰. Natomiast w godzinach popołudniowych wierni gromadzili się ponownie, aby rozważać słowo Boże, słuchać opisu męki Chrystusa oraz uczestniczyć w modlitwach. Opis tych celebracji jest bardzo przejmujący i bardzo podkreśla anamnetyczny wymiar tych wydarzeń. Egeria pisze, że od godziny szóstej aż do dziewiątej czytano lekcje i wykonywano hymny biblijne dotyczące męki Pańskiej, aby uświadomić całemu ludowi, że to, co zapowiadali prorocy, wypełniło się w Jezusie Chrystusie. Bardzo wymowna była reakcja wiernych zgromadzonych w tym czasie na Golgocie. W jej *Dzienniku* czytamy:

Przy poszczególnych lekcjach i modlitwach cały lud okazuje takie wzruszenie, powstaje taki płacz, że ogarnia podziw. Nie ma bowiem nikogo, kto by tego dnia przez

²⁰ Por. Egeria. 1982. *Dziennik Egerii*, nr 2–4. W *Antologia literatury patrystycznej*. T. 2. Opr. Marian Michalski. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 342.

trzy godziny owe tak wiele nie płakał, iż ocenić tego nie można, że Pan tyle wycierpiał za nas²¹.

W Rzymie podczas liturgii Wielkiego Piątku papież, idąc boso, niósł relikwie krzyża z Bazyliki św. Jana na Lateranie do kościoła Świętego Krzyża Jerozolimskiego. Tam odbywała się adoracja relikwii krzyża, liturgia słowa Bożego z czytaniem opisu męki Pańskiej, uroczysta modlitwa powszechna oraz komunie św. Od X w. zaczęto budować tzw. „Grób Chrystusa”. W niektórych krajach, także w Polsce, umieszczano w nim Najświętszy Sakrament, który wierni adorowali aż do rozpoczęcia Wigilii Paschalnej²².

Odnowiona liturgia Wielkiego Piątku zachowała niemal wszystkie elementy liturgii starożytnej i składa się z liturgii słowa, w czasie której czytany jest opis męki Chrystusa, bardzo rozbudowanej modlitwy powszechnej, adoracji krzyża, Komunii św. i procesji do grobu Pańskiego.

Tematem wiodącym liturgii słowa Bożego jest męka i śmierć Chrystusa. Jest On cierpiącym Sługą Jahwe, który oddaje swoje życie jako okup za wszystkich ludzi (zob. Iz 52,13–53,12). Sługa Pański jest profetyczną postacią, w której Nowy Testament i tradycja chrześcijańska rozpoznają Chrystusa. On stał się „mężem boleści”, który przyjął na siebie cierpienia i grzechy całej ludzkości. Perykopa ta nadaje ton liturgii Wielkiego Piątku i jest anamnezą wydarzeń obecnych w celebracji liturgicznej. Proroctwo Izajasza wypełnia się w męce i śmierci Chrystusa, którą uobecnia podczas tej celebracji proklamowana Ewangelia według św. Jana (18,1–19,42). Dla św. Jana krzyż nie tyle jest znakiem hańby i poniżenia, co raczej rodzajem tronu, z którego sprawuje władzę królewską, sędziowską i zbawczą. Śmierć Chrystusa na krzyżu rozpoczyna ostatni etap dzieła zbawienia. Wypływające z Jego przebitego boku krew i woda są symbolami sakramentów i Ducha Świętego, które w czasie Kościoła będą dawać zbawienie²³.

W odnowionej liturgii Kościół pragnie bardzo dokładnie naśladować i aktualizować zbawcze wydarzenia, które dokonały się w Wielki Piątek. Już rubryki liturgiczne wprowadzające w liturgię zachęcają, aby jej celebrację w miarę możliwości rozpocząć ok. godziny 15.00, czyli w czasie, w którym Jezus umierał na krzyżu²⁴.

Kolekta liturgii na część Męki Pańskiej pokazuje owoce zbawczych wydarzeń, które dokonały się tego dnia dzięki męce i śmierci Jezusa Chrystusa. Anamneza

²¹ Egeria. 1982. *Dziennik Egerii*, nr 7, 343.

²² Por. Bogusław Nadolski. 1991. *Liturgika*. T. 2: *Liturgia i czas*. Poznań: Pallottinum, 68–70.

²³ Por. Ryan. 2003. *Wielki Post i Święte Triduum*, 86–88.

²⁴ MRP, rubryka 3, 133.

kolekty mówi: „[Boże], Ty przez mękę Chrystusa, Twojego Syna a naszego Pana, zniweczyłeś śmierć, która wynikała z grzechu pierworodnego i jako dziedzictwo przeszła na wszystkie pokolenia”²⁵. Temat ten jest potem obecny w pozostałych obrzędach liturgii Wielkiego Piątku, czyli w czytaniach biblijnych w sposób najbardziej obszerny, w modlitwie powszechnej, która ukazuje uniwersalny wymiar wydarzeń paschalnych, adoracji krzyża, która w tym dniu zastępuje modlitwę eucharystyczną, obrzędach komunijnych i procesji do Grobu Pańskiego.

W Wielki Piątek Kościół nie celebruje Eucharystii. W czasie liturgii Męki Pańskiej opuszcza się modlitwę eucharystyczną, a w jej miejscu umieszcza się adorację krzyża. Każda modlitwa eucharystyczna uobecnia całe misterium paschalne Chrystusa, a nawet jest swego rodzaju streszczeniem historii zbawienia. W niej ważne miejsce zajmuje śmierć Jezusa na krzyżu. To wydarzenie prowadzi bowiem do zmartwychwstania, czyli do zwycięstwa Chrystusa na grzechem, śmiercią i szatanem. Zamiana modlitwy eucharystycznej na realny znak krzyża, na „którym zawisło Zbawienie świata”, w sposób bardzo plastyczny i jednocześnie realistyczny pokazuje znaczenie śmierci Chrystusa. Odsłonięty i adorowany krzyż w liturgii Wielkiego Piątku jest prawdziwą anamnezą tego, co dokonało się na Golgocie. W klimat ten wpisują się także proponowane przez Mszał rzymski pieśni śpiewane podczas adoracji krzyża²⁶.

Chociaż przeżywanie Wielkiego Piątku naznaczone jest przede wszystkim rozważaniem męki i śmierci Chrystusa, to jednak liturgia widzi całość misterium paschalnego. Zwłaszcza przy adoracji krzyża wspomina się także zmartwychwstanie Chrystusa. Dopiero w świetle zmartwychwstania krzyż nabiera pełnego znaczenia. Adorując krzyż, Kościół już wysławia zmartwychwstanie, gdyż oba te wydarzenia są nierozdzielne i razem są źródłem naszego zbawienia. Dlatego w modlitwie po Komunii św. wierni dziękują Bogu za dar nowego życia, które stało się ich udziałem dzięki błogosławionej śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa: „Wszzechmogący, wieczny Boże, ty nam dałeś nowe życie przez błogosławioną śmierć i zmartwychwstanie Jezusa”²⁷.

²⁵ MRP, rubryka 3, 133.

²⁶ Alceste Catella, Silvano Maggiani, Giordano Remondi. 1995. „Ecce Lingnum Crucis...”. Prospettive dischiuse da un articolo. W *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale. 2. Venerdì Santo: la luce del Trafitto e il perdono del M* (Quaderni di Rivista Liturgica. Nuova Serie n. 9/2). Red. Alceste Catella, Giordano Remondi, 144–147. Torino: Editrice Elle Di Ci. Fakt braku Mszy św. w Wielki Piątek uświadamia więź Ofiary eucharystycznej z ofiarą spełnioną na Kalwarii. Chrystus raz na zawsze umarł na drzewie krzyża, dając ludzkości zbawienie i odkupienie. Jego zbawcza ofiara jest uobecniata w każdej Eucharystii i wciąż ma taką samą moc ofiary przebłagalnej za grzechy świata. Stąd dobrze jest, że w Wielki Piątek Kościół przypomina wiernym realny wymiar tej ofiary, która w Eucharystii uobecnia się w sposób sakramentalny.

²⁷ MRP, 146.

Po Komunii św. do grobu Pańskiego procesjonalnie przenosi się Najświętszy Sakrament, który jest pamiątką śmierci i zmartwychwstania Jezusa. W modlitwie liturgicznej odmawianej przy grobie Pańskim Jezus jest ukazany jako nasze zmartwychwstanie i życie, a Jego śmierć na krzyżu – jako znak miłości i zbawienia każdego człowieka: „Tak bardzo nas umiłowałeś, że dla nas poniosłeś śmierć na krzyżu, aby żaden człowiek, który wierzy w Ciebie, nie zginął, ale miał życie wieczne”²⁸.

Modlitwa po Komunii i modlitwa przy grobie Pańskim stanowią swego rodzaju podsumowanie anamnetycznego wymiaru liturgii Męki Pańskiej. Przypominają bowiem, jakie wydarzenia ta liturgia uobecnia i jakie są jej owoce. Należy także tutaj zauważyć, że liturgia ta stanowi jeden z etapów całego misterium paschalnego Chrystusa, uobecnianego podczas Triduum Paschalnego.

3. Niedziela Zmartwychwstania – przejście ze śmierci do życia

Czyż nie wiadomo wam, że my wszyscy, którzy otrzymaliśmy chrzest zanurzający w Chrystusa Jezusa, zostaliśmy zanurzeni w Jego śmierć? Zatem przez chrzest zanurzający nas w śmierć zostaliśmy razem z Nim pogrzebani po to, abyśmy i my postępowali w nowym życiu – jak Chrystus powstał z martwych dzięki chwale Ojca (Rz 6,3-4).

Niedziela Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa jest najważniejszą uroczystością w roku liturgicznym. Poprzedza ją, celebrowana w nocy, bardzo rozbudowana i uroczysta *mater omnium vigiliarum*, czyli Wigilia Paschalna. Następnie świętowanie zmartwychwstania Chrystusa przedłuża się na całą niedzielę, aż do nieszpórów Zmartwychwstania Pańskiego, a precyzyjnie mówiąc, na całą Pięćdziesiątnicę paschalną. W niniejszym artykule naszą uwagę skoncentrujemy przede wszystkim na Wigilii Paschalnej i wybranych tekstach mszalnych przeznaczonych na msze w ciągu dnia Niedzieli Zmartwychwstania.

W odnowionej liturgii Kościoła struktura Wigilii Paschalnej jest następująca²⁹:

- liturgia światła – *Lucernarium*, która obejmuje: pobłogosławienie ognia oraz przygotowanie paschału, procesja z paschałem i orędzie wielkanocne;

²⁸ MRP, 147.

²⁹ Na pewno ukazanie starożytnych form celebracji Wigilii Paschalnej byłoby interesujące i poszerzające rozumienie treści zawartych w celebracji Wigilii Paschalnej. Jednak nie odwołujemy się do historycznych tradycji tej celebracji, gdyż nie jest to przedmiotem niniejszego artykułu i wykraczałoby poza jego zakres treściowy i objętościowy.

- liturgia słowa Bożego, która obejmuje dziewięć czytań ze Starego i Nowego Testamentu;
- liturgia chrzcielna, na którą składają się: pobłogosławienie wody chrzcielnej, odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych; zaleca się udzielanie w tym dniu sakramentu chrztu;
- liturgia eucharystyczna;
- w Polsce odbywa się także „procesja rezurekcyjna”.

Wigilia Paschalna jest najważniejszą celebracją Triduum Paschalnego i wraz z Mszą Wieczerzy Pańskiej oraz Liturgią Męki Pańskiej stanowią „serce” nie tylko Triduum Paschalnego, ale także całego roku liturgicznego. List okólny Kongregacji Kultu Bożego o przygotowaniu i obchodzeniu Świąt Paschalnych *Paschalis sollemnitatis* z 16 stycznia 1988 r. jasno określa zasady celebracji tej liturgii. Nawiązując do bardzo dawnej tradycji, ta noc jest czuwaniem na cześć Pana (por. Wj 12,42). Należy ją celebrować w nocy, ponieważ jest to noc upamiętniająca świętą noc zmartwychwstania Pana. Tej nocy Kościół, czuwając, oczekuje zmartwychwstania Chrystusa i sprawuje je w sakramentach chrześcijańskiego wtajemniczenia. Anamnetyczny wymiar Wigilii Paschalnej domaga się, aby była ona celebrowana w nocy. Nie można rozpoczynać celebracji zanim zapadnie noc i zakończyć jej nim rozpocznie się świt. Przepis ten winien być interpretowany ściśle i inne godziny celebracji Wigilii Paschalnej są nadużyciem. Figurą chrześcijańskiej Wigilii Paschalnej jest starotestamentalne czuwanie i oczekiwanie Żydów na mającego przejść Boga Jahwe, aby wybawił ich z niewoli faraona. Prawdziwego wybawienia z niewoli grzechu dokonał Jezus Chrystus przez swoją śmierć i zmartwychwstanie. W tym znaczeniu Wigilia Paschalna jest uroczystością nad uroczystościami, ponieważ tej nocy Chrystus Zmartwychwstały przychodzi, aby uwolnić z niewoli grzechu i umocnić wiarę swoich uczniów. Chrześcijanie już uczestniczą w paschalnym misterium Chrystusa przez chrzest i bierzmowanie, poprzez które umarli, zostali pogrzebani i wskrzeszeni razem z Chrystusem³⁰.

Wstęp dokumentu Kongregacji Kultu Bożego dotyczący Wigilii Paschalnej bardzo mocno akcentuje jej anamnetyczny wymiar. Dotyczy to czasu rozpoczęcia i zakończenia celebracji oraz jej poszczególnych części. Uobecniający charakter liturgii paschalnej bardzo mocno wyrażają teksty liturgiczne. W tej części artykułu wskażemy na najważniejsze z nich, które ukazują Wigilię Paschalną jako celebrację uobecniającą zmartwychwstanie Chrystusa.

³⁰ Por. Kongregacja Kultu Bożego. 1988. „List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu Świąt Paschalnych «*Paschalis sollemnitatis*»” (16 stycznia 1988). *Anamnesis* 26 (3): nr 77–80 (dalej: LO).

Preludium do Wigilii Paschalnej stanowi poświęcenie ognia i przygotowanie paschału. Już na początku celebracji wierni słyszą o wydarzeniach, które za chwilę będą się uobecniać. W formule wprowadzającej do poświęcenia ognia kapłan mówi: „Drodzy bracia i siostry, w tę najświętszą noc, w którą nasz Pan Jezus Chrystus przeszedł ze śmierci do życia, Kościół wzywa swoje dzieci rozproszone po całym świecie, aby zgromadziły się na czuwanie i modlitwę”³¹. Czuwanie, słuchanie słowa Bożego oraz uczestnictwo w świętych obrzędach daje nadzieję otrzymania udziału w zwycięstwie Chrystusa nad śmiercią i życia z Nim w Bogu. Modlitwa poświęcenia ognia nawiązuje do biblijnego motywu światła i światłości. W Piśmie Świętym światło towarzyszy teofanii (Wj 24,10n; Ha 3,3n). Teraz Chrystus jest „odblaskiem chwały Boga i odbiciem Jego istoty”³². Dzięki temu w zmartwychwstałym Chrystusie mieszka pełnia życia, które jest światłością dla ludzi. Stąd prośba, aby On rozpałił w swoich wiernych pragnienie nieba i możliwość dostąpienia do świąt wiekuistej światłości. Tylko Chrystus prawdziwie wyzwala ludzkość spod panowania ciemności i przemienia ich w synów światłości (por. J 12,36; Ef 4,8)³³.

Również formuły wypowiedziane przy przygotowaniu paschału wskazują na obecność Chrystusa zmartwychwstałego. Kapłan, złośc rylcem ramiona krzyża, litery Alfa i Omega oraz cyfry bieżącego roku, wypowiada słowa: „Chrystus wczoraj i dziś”, „Początek i koniec”, „Alfa” i „Omega”, „Do Niego należy czas”, „i wieczność”, „Jemu chwała i panowanie”, „Przez wszystkie wieki wieków. Amen”³⁴. Gesty i słowa kapłan czyni i wypowiada przy paschale, który jest symbolem Chrystusa zmartwychwstałego, czyli Chrystusa, który żyje zawsze i jest początkiem i końcem wszystkiego³⁵. Po wyłobieniu krzyża i innych znaków umieszcza się pięć symbolicznych gwoździ w formie krzyża. Czynności tej towarzyszą słowa: „Przez swoje święte rany jaśniejące chwałą niech nas strzeże i zachowuje Chrystus Pan. Amen”³⁶. Czynności te i towarzyszące im słowa pokazują, że misterium paschalne Chrystusa wciąż trwa i jest kontynuowane w Kościele

³¹ MRP, 151.

³² MRP, 151.

³³ Por. Stanisław Czerwik. 2013. Święte Triduum Paschalne. W *Rok liturgiczny* (Mysterium Christi 6). Red. Wacław Józef Świerzawski. Zawichost – Kraków – Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.

³⁴ MRP, 152.

³⁵ Na temat symboliki i znaczenia paschału zob. więcej: Kazimierz Lijka. 2007. *Rewaloryzacja roli paschału w odnowionej liturgii Wigilii Paschalnej* (Studia i Materiały 97). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny.

³⁶ MRP, s. 153.

wszystkich czasów. Symbolicznie rzeczywistość tę pokazuje zapalenie paschału i formuła wyjaśniająca gest: „Niech Światło Chrystusa chwalebnie zmartwychwstałego rozproszy ciemności naszych serc i umysłów”³⁷. W tym kluczu należy także interpretować procesję z zapalonym paschałem do ciemnego kościoła i potrójny śpiew: „Światło Chrystusa”. Po zaśpiewaniu aklamacji wierni zapalają od paschału swoje świece i tak światło Chrystusa zmartwychwstałego rozprasza mroki ciemności³⁸. Czynności te pokazują, że Chrystus żyje na wieki i jest początkiem i końcem wszystkiego, a zwłaszcza zbawienia człowieka. To wszystko uobecnia się w dorocznej celebracji misterium paschalnego, a zwłaszcza podczas Wigilii Paschalnej.

Anamnetyczne treści Wigilii Paschalnej wyraża uroczyste orędzie paschalne. Znajdujemy w nim najpierw starotestamentalną figurę nocy wyzwolenia Izraelitów z niewoli egipskiej, która zapowiadała wyzwolenie z grzechu śmierci przy-niesione przez zmartwychwstanie Chrystusa: „Jest to ta sama noc, w której niegdyś ojców naszych, synów Izraela, wywiodłeś z Egiptu i przeprowadziłeś suchą nogą przez Morze Czerwone. Jest to zatem ta noc, która światłem ognistego słupa rozproszyła ciemności grzechu, a teraz ta sama noc uwalnia wszystkich wierzących w Chrystusa na całej ziemi od zepsucia pogańskiego życia i od mroku grzechów, do łaski przywraca i gromadzi w społeczności świętych”³⁹. Przez swoje zmartwychwstanie Chrystus skruszył więzy śmierci i jako zwycięzca wyszedł z otchłani. Błogosławiona noc jest czasem uobecniającym zmartwychwstania Chrystusa. Misterium paschalne Chrystusa „oddala zbrodnie, z przewin obmywa, przywraca niewinność upadłym, a radość smutnym, rozprasza nienawiść, usposabia do zgody i ugina potęgę”⁴⁰. *Exsultet* cechuje żywiołowa i entuzjastyczna radość wynikająca z zanurzenia w paschalnym misterium Chrystusa, które uobecnia się w liturgii Kościoła. Tutaj Kościół przeżywa swoje przejście ze śmierci do życia, ze smutku do radości i zwycięstwa nad grzechem i śmiercią. Tę radość dodatkowo wzmacnia płonący paschał, który rozjaśnia i ogrzewa oraz udziela swojego ognia innym świecom, trzymanym przez zgromadzonych na liturgii. Motywem radości paschalnej jest fakt, że życie w Chrystusie jest potężniejsze od śmierci, a zbawienie potężniejsze od grzechu⁴¹.

³⁷ MRP, 153.

³⁸ MRP, 153–154.

³⁹ MRP, 157–158.

⁴⁰ MRP, 159–160.

⁴¹ Por. Jan Paweł II. 1994. „Radość nocy wielkanocnej” (homilia z 2 kwietnia 1994). *OsRomPol* 15 (5): 10–11.

W Wigilii Paschalnej wielką anamnezą historii zbawienia jest liturgia słowa Bożego. Proklamowane słowo Boże ukazuje wielkie dzieła dokonane w historii zbawienia. Wszystkie one były ukierunkowane na kulminacyjny moment tejże historii, czyli misterium paschalne Chrystusa. W tę świętą noc czuwania Kościoł, poczynając od dzieła stworzenia, Mojżesza i proroków, wyjaśnia i aktualizuje historię zbawienia, której szczytem i wypełnieniem jest zbawcze dzieło Chrystusa uobecniane w liturgii Triduum Paschalnego⁴².

Liturgia światła i proklamacja słowa Bożego kończy się mocnym akordem zawartym w mszalnej kolekcie, odmawianej po hymnie *Gloria*. Modlitwa ta jednoznacznie wskazuje na anamnetyczny wymiar liturgii Wigilii Paschalnej: „Boże, Ty sprawiasz, że ta najświętsza noc jaśniej blaskiem Zmartwychwstania Pańskiego (...)”⁴³. Modlitwa wyraźnie wskazuje, że to właśnie ta noc jest nocą zmartwychwstania Chrystusa i stąd rodzi się pokorna prośba, aby wszyscy ochrzczeni, odnowieni na duchu i ciele, służyli Bogu z całkowitym oddaniem. Można powiedzieć, że jest to swoiste wyznanie wiary w potęgę zmartwychwstania, które niszcząc grzech, odradza do nowego życia. Prawdę te podkreśla kolekta mszy w dzień Niedzieli Zmartwychwstania: „Boże, ty w dniu dzisiejszym przez Twojego Syna pokonałeś śmierć i otworzyłeś nam bramy życia wiecznego (...)”⁴⁴. Liturgiczne uobecnienie wydarzenia zmartwychwstania prowadzi do prośby, by wszyscy wierni mogli zmartwychwstać do nowego życia w światłości.

Liturgiczne *hodie* celebracji Niedzieli Zmartwychwstania podkreśla także pierwsza prefacja wielkanocna. Kościół wzywa do uwielbienia Boga „zwłaszcza tej nocy” (w Wigilię Paschalną) i „w tym dniu” (przez całą oktawę Wielkanocy), ponieważ w tym czasie Chrystus został ofiarowany jako nasza Pascha. On stał się Prawdziwym Barankiem, który zgładził grzechy świata, pokonał śmierć i przywrócił ludziom życie⁴⁵.

W Niedzielę Zmartwychwstania Kościół, posługując się różnymi symbolami, celebryje przejście ze śmierci do życia oraz z ciemności do światła. Zmartwychwstały Chrystus jest Światłością Świata (zapalony paschał, procesja ze światłem), która rozprasza mroki ciemności grzechu i śmierci (zapalenie i poświęcenie ognia). Grzech i śmierć zostały pokonane. Wraz z Jego zmartwychwstaniem rodzi się nowe życie, czyli powstaje nowa rzeczywistość i nowa jakość życia. Uczestniczą w nim

⁴² Por. LO, nr 85–86.

⁴³ MRP, 171. Odniesienie do świętej nocy znajdujemy także w modlitwie błogosławieństwa wody do pokropienia wiernych po odnowieniu przyrzeczeń chrzcielnych. Zob. MRP, 177.

⁴⁴ MRP, 184.

⁴⁵ MRP, 37*.

wszyscy, którzy wierzą w Jezusa i przyjmą chrzest (liturgia chrzcielna i Eucharystia). Chrzest jest zanurzeniem w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa. Ochrzczeni umierają dla grzechu i rodzą się do nowego życia dzieci Bożych. W Chrystusie przez Jego misterium paschalne zostaje zawarte Nowe i Wieczne Przymierze, które obejmuje cały wszechświat, a przede wszystkim człowieka (chrzest i Eucharystia). Zmartwychwstały Chrystus żyje i jest obecny w swoim Kościele. Jego zmartwychwstanie otworzyło człowiekowi bramy nieba.

Zakończenie

Podsumowując, należy podkreślić, że misterium paschalne Chrystusa było faktem jednorazowym i niepowtarzalnym w historii zbawienia. Wydarzenia męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa dały człowiekowi zbawienie i odkupienie. Na etapie czasu Kościoła te wydarzenia stają się realne i uobecniają się w celebracjach liturgicznych, zwłaszcza w czasie Triduum Paschalnego. W liturgii czyny zbawcze Chrystusa stają się terażniejsze w sakramentalnym sposobie bytowania, dzięki czemu każdy człowiek może w nich uczestniczyć. Oznacza to, że celem świętowania *Triduum Sacrum* nie jest prosta rekonstrukcja historycznych faktów zbawczych, ale ich aktualizacja i uobecnienie, które pozwalają człowiekowi każdego czasu i epoki zanurzyć się w tajemnicy zbawienia i doświadczyć jej skutków.

Liturgia Triduum Paschalnego jest wielkim darem, który Kościół otrzymał od Chrystusa. Ten dar trzeba pielęgnować i strzec, aby nie został zniekształcony, choćby przez nadużycia liturgiczne (niewłaściwe godziny rozpoczynania poszczególnych celebracji, opuszczanie obrzędów, np. *Mandatum*, adorację trzech krzyży w Wielki Piątek, skracanie Wigilii Paschalnej przez redukcję czytań biblijnych do minimum, plastikowy paschał, itp.). Jednak najważniejszą troską Kościoła powinien być człowiek. Zbawczy czyn Chrystusa jest ukierunkowany ku zbawieniu każdego człowieka. Stąd rodzi się dziś potrzeba pogłębionej i niezbędnej katechezy, która pozwoliłaby odkryć wiernym głębię tajemnicy misterium paschalnego obecnego i celebrowanego w czasie liturgii Triduum Paschalnego. Trzeba uświadomić wiernym, że świętowanie Wielkanocy nie zamyka się do tradycyjnego poświęcenia wielkosobotniego koszyczka ze „święconką”, lecz obejmuje ono uczestnictwo w liturgii całego Triduum Paschalnego. Mając świadomość uobecnienia się zbawczych wydarzeń paschalnych Jezusa, każdy chrześcijanin ma możliwość włączenia się w tę Paschę i jej osobistego przeżycia. Ma możliwość „tu” i „teraz” wraz z Chrystusem przejść ze śmierci do życia.

Bibliografia

Źródła liturgiczne

Mszal Rzymski dla diecezji polskich. 1986. Poznań: Pallottinum.

Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza. 1986. [66]–[74]. W *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*. Poznań: Pallottinum.

Dokumenty Nauczycielskiego Kościoła

Benedykt XVI. 2007. *Posynodalna adhortacja apostolska „Sacramentum Caritatis”*. Poznań: Pallottinum.

Benedykt XVI. 2010. *Posynodalna adhortacja apostolska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”*. Poznań: Pallottinum.

Jan Paweł II. 2003. *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*. Poznań: Pallottinum.

Jan Paweł II. 1994. „Radość nocy wielkanocnej” (homilia z 2 kwietnia 1994). *OsRomPol* 15 (5): 10–11.

Katechizm Kościoła katolickiego. 1994. Poznań: Pallottinum.

Kongregacja Kultu Bożego. 1988. List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu Świąt Paschalnych „Paschalis sollemnitatis” (16 stycznia 1988). *Anamnesis* 26 (3): 9-27.

Opracowania

Brzeziński Daniel. 2010. „*Chrystus wczoraj i dziś, i na wieki*”. *Anamnetyczny wymiar roku liturgicznego*. Toruń: Bernardinum.

Casel Odo. 2007. *Misterium świąt chrześcijańskich* (Modlitwa Kościoła 9). Tłum. Arkadiusz Ziernicki. Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów.

Catella Alceste, Maggiani Silvano, Remondi Giordano. 1995. „*Ecce Lingnum Crucis...*”. *Prospettive dischiuse da un articolo*. W *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale. 2. Venerdì Santo: la luce del Trafitto e il perdono del M* (Quaderni di Rivista Liturgica. Nuova Serie n. 9/2). Red. Alceste Catella, Giordano Remondi, 143–158. Torino: Editrice Elle Di Ci.

Cavagnoli Gianni. 1994. *La celebrazione pasquale nella rinnovata liturgia romana. Analisi della struttura rituale*. W *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale. 1. Il Triduo oggi e il Prologo del Giovedì santo* (Quaderni di Rivista Liturgica. Nuova Serie n. 9/1). Red. Alceste Catella, Giordano Remondi, 93–112. Torino: Editrice Elle Di Ci.

Czerwik Stanisław. 2013. *Święte Triduum Paschalne*. W *Rok liturgiczny* (Mysterium Christi 6). Red. Wacław Józef Świerżawski, 69–154. Zawichost – Kraków – Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.

- Egeria 1982. *Dziennik Egerii*. W *Antologia literatury patrystycznej*. T. 2. Opr. Marian Michalski, 339–345. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Kwiatkowski Dariusz. 2012. „Paschalny wymiar obrzędu Mandatum podczas Mszy Wieczery Pańskiej Wielkiego Czwartku”. *Liturgia Sacra* 40 (2): 343–355.
- Lijka Kazimierz. 2007. *Rewaloryzacja roli paschału w odnowionej liturgii Wigilii Paschalnej* (Studia i Materiały 97). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny.
- Nadolski Bogusław. 1991. *Liturgika*. T. 2: *Liturgia i czas*. Poznań: Pallottinum.
- Pałęcki Waldemar Jan. 2006. *Rok liturgiczny Paschą Chrystusa. Misterium roku liturgicznego według Odo Casela (1886–1948)*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Ryś Grzegorz. 2005. *Mandatum. To czyńcie na moją pamiątkę (J 13,1-20)*. Kraków: Wydawnictwo eSPe.
- Ryan Vincent. 2000. *Wielki Post i święte Triduum* (Modlitwa Kościoła 3). Tłum. T. Lubowiecka. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów.

DARIUSZ KWIATKOWSKI, prezbiter diecezji kaliskiej; dr hab. prof. UAM; wiceprzewodniczący Sekcji Liturgistów Polskich; kierownik Zakładu Teologii Praktycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Presbyter of the Diocese of Kalisz; Associate Professor (Post-doctoral degree, Habilitation); Vice-President of the Section of the Polish Liturgists; Head of the Unit of Practical Theology, Faculty of Theology, Adam Mickiewicz University in Poznań.